

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Валентина ГОШОВСЬКА,
доктор політичних наук,
професор, директор Інституту
підвищення кваліфікації
керівних кадрів, завідувачка
кафедри парламентаризму
та політичного менеджменту НАДУ
при Президентові України,
м. Київ

Петро ВОРОНА,
кандидат наук з державного
управління, доцент, докторант
кафедри парламентаризму
та політичного менеджменту НАДУ
при Президентові України,
м. Полтава

Вирішення більшості соціально-економічних проблем, пов'язаних із підвищенням життєвого рівня населення та реалізацією прав і свобод громадян, можливе лише в умовах ефективно діючої структури місцевого врядування. На тлі дискусій щодо майбутнього місцевої демократії вже стали звичними розмови про необхідність реформи місцевого управління, яка має зорієнтувати діяльність представницьких органів місцевого самоврядування на надання якісних послуг громадянам. Якість цих послуг є головним критерієм оцінки діяльності муніципального управління і визначає цінність місцевої влади для громадян через спроможність задоволення їх найважливіших життєвих потреб. Тому питання оцінки ефективності діяльності представницьких органів місцевого самоврядування знаходяться в центрі наукових досліджень. Державі необхідно мати дієву методику визначення економічної ефек-

тивності діяльності місцевого самоврядування для врахування її при проектуванні комплексу реформ, для внесення коректив у їх здійснення, при аналізі та оцінці діяльності органів місцевої влади.

Проблематика місцевого управління й місцевого самоврядування досліджується на перетині теорії та історії держави й права, державного управління та історії політичних вчень, економіки й муніципального права. Вагомий доробок у дослідженні обраної тематики внесли вітчизняні й зарубіжні вчені - дослідники: О. Агафоненко [1], В. Андреев [13], В. Артеменко [2], Г. Атаманчук [3], В. Бабаєв [4], О. Грیشнова [7], Р. Кулінич [9], В. Мамонова [10], П. Матвієнко [11-12], М. Миколайчук [13], О. Орешін [22], А. Панкрухін [14], В. Рубцов [16], В. Удовиченко [20], Г. Фетісов [22], В. Цветков [24], А. Чередніченко [16] та ін. Більшість відзначають, що для подальшого руху реформ необхідно надавати місцевим

громадам більше самостійності в реалізації власних ініціатив, а головною метою їх проведення визначають забезпечення населення необхідним рівнем послуг та збалансований розвиток усієї території держави, встановлення єдиних державних стандартів послуг незалежно від місця проживання громадян.

Ефективна категорія, що відображає ступінь реалізації можливостей заради блага людини, і стосується двох напрямків: економічного та соціального. Економічна та соціальна ефективність пов'язані, але не тотожні. Економічні успіхи стають базою для соціального розвитку суспільства; сприяють розвитку освіти, медицини, поліпшенню соціального захисту, сфери послуг, закладів культури; допомагають подолати суттєву різницю між розумовою та фізичною працею. Соціальна ефективність може відставати від економічної або ж випереджати її. Єдність соціального й економічного ефектів іноді про-

являється як протиріччя. Соціальні фактори суттєво впливають на ефективність економіки, сприяють підвищенню культурного та науково-технічного рівня суспільства, стимулюють продуктивність праці. Науковець В. Цветков підтверджує думку, що «в системі показників ефективності... мають бути і показники соціального аспекту» [24, с. 134].

Варто відзначити, що ефективність є складовою результативності організаційно-господарської системи. Учений Д. Сінк розглядає ефективність як складову частину системи індикаторів, які відображають результативність діяльності підприємств. Ця система має такі елементи: дієвість, якість, економічність, продуктивність, прибутковість, впровадження нововведень, якість трудового життя [16, с. 26-30].

Ефективність діяльності органів місцевого самоврядування вбачаємо в якості, вчасності та величині спектру надання послуг, загальній соціально-економічній привабливості території територіальної громади для проживання. Критерії ефективності діяльності місцевого самоврядування — один із інструментів, що використовуються як для самої організації їх діяльності, так і для їх якісної самооцінки. Критерії є також інструментом підвищення ефективності взаємодії органів публічної влади з інститутами громадянського суспільства. Вони вказують на результативність роботи влади та економічність використання державних коштів. Громадськість завдяки цим критеріям має реальну можливість контролювати діяльність влади [5, с. 147].

Ефективність системи місцевого управління залежить не лише від організаційної побудови, ресурсного забезпечення, а й від професійності обранців та врахування ними чинників зовнішнього середовища, які можуть бути не підконтрольними управлінню, а відтак спонтанно впливатимуть на ефективність управлінської діяльності. Кроком вперед буде не лише вдосконалення внутрішніх процесів управління чи підвищення його ефективності, а особливе зосередження на якості послуг. Якість і оцінка якості невід'ємні компоненти побудови нової державно-громадської системи управління [17]. Зарубіжні науковці зазначають, що «систематичний не-

залежний перегляд якості надання послуг повинен мати подвійний ефект, який з одного боку впливає на підвищення якості послуг і сприяння досягненню кращих результатів, а з іншого контролює виявлення ступеня неоднорідності якості послуг, що впливає на вибір споживача» [21, с. 151].

Українські фахівці, відзначаючи важливість та значимість використання критеріїв оцінки результативності діяльності, наголошують при цьому на необхідності їх прийняття в Україні та зазначають, що в основі забезпечення якості роботи лежить партнерська співпраця всіх зацікавлених осіб. Утвердження такого розуміння якості потребує: прийняття відповідних критеріїв якості; докладного діагностування та інформації; ефективного планування. Управління якістю включає її оцінку, забезпечення та контроль.

Запровадження критеріїв оцінки поліпшує ефективність діяльності органів влади. Оцінка надає інформацію, яку органи влади використовують для прийняття управлінських рішень, що удосконалює якість діяльності та посилює відповідальність влади перед населенням через контроль за виконанням і плануванням на майбутнє з більшою точністю і гнучкістю [19, с. 102-107]. Тому, оцінку ефективності розуміємо як ступінь досягнення мети або відношення досягнутого результату до поставленої мети. Враховуючи вищевикладене, ефективність управління може бути визначена як повне досягнення реальної та соціально-корисної конкретної управлінської мети при мінімальних витрат ресурсів й управлінської енергії в оптимальний термін з урахуванням обставин зовнішнього і внутрішнього характеру.

Для оцінки ефективності регіонального розвитку, в основі якого робота органів місцевої влади, використовують рейтинги, які зорієнтовані на характеристику економічних та соціальних показників територій, або традиційні методи оцінки ефективності, що адаптовані до регіональної економічної підсистеми [8; 13, с. 90-96]. Наприклад, кафедра регіональної економіки Російської економічної академії ім. Г. В. Плеханова пропонує оцінювати ефективність господарського комплексу регіону (Е) за формулою:

$$E = H/\Phi + C + Z,$$

де **H** — обсяг національного доходу господарського комплексу регіону;

Φ — основні виробничі фонди комплексу;

C — собівартість спожитих впродовж року та постійно відновлюваних матеріальних елементів виробництва;

Z — річний обсяг платні працівників господарського комплексу [15, с. 230].

Інші вчені, Г. Фетисов та В. Орешин, пропонують використовувати подібну формулу з деякими змінами [22, с. 187], де валовий регіональний продукт ділиться на частку з амортизаційними відрахуваннями. Доречно відзначає О. Агафоненко, що оцінювання конкурентоспроможності регіонів визначається ефективністю роботи органів місцевого самоврядування і має здійснюватись на основі методик, які враховують особливості формування конкурентних переваг на регіональному рівні. Але поки що «серед фахівців відсутня єдність у розумінні того, яким має бути склад показників, що характеризують конкурентоспроможність регіону, як і відсутнє розуміння того, які параметри повинні бути оцінені такими показниками» [1, с. 61].

В. Артеменко пропонує оцінювати досягнення регіонів щодо самодостатності та сталості в розвитку на основі п'яти компонентів, що дають широкую характеристику «якості життя» населення [2, с. 91], яку можна використовувати при оцінці діяльності влади (мал. 1):

— якість населення (демографічна характеристика, освітній рівень тощо);

— добробут населення (ступінь задоволення матеріальних і духовних потреб, охорона здоров'я);

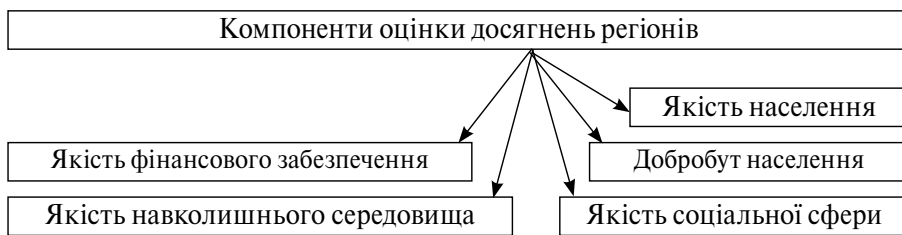
— якість соціальної сфери (умови праці, зайнятість, соціальний захист, корумпованість влади тощо);

— якість навколишнього середовища (ступінь забруднення довкілля);

— якість фінансового забезпечення (доходи та витрати місцевих бюджетів у співвідношенні з потребами).

П. Матвієнко пропонує інший склад показників для узагальнювальної оцінки соціально-економічного стану регіонів: валовий регіональний продукт, інвестиції в основний капітал, вимоги банків за кредитами, рівень доходів, середня заробітна плата, рівень зареєстрованого безробіття тощо [11, с. 28].

Для визначення рейтингу регіонів Росії В. Андреев пропонує здійсню-

Мал.1. Компоненти оцінки досягнень регіонів (за В.Артеменком)

вати комплексну оцінку, яка базується на визначенні показників рівня життя та інвестиційної привабливості регіону. [13, с. 175-176].

Показником економічної ефективності діяльності органів місцевого самоврядування є здатність регіону до саморозвитку та забезпечення економічної незалежності. Для характеристики сталого розвитку пропонується використовувати індикаторну систему «кількісних показників, які визначають вплив різних чинників на сталість економіки регіону» [6, с. 484]. У цій системі виділяють три складові відповідно до основних аспектів сталого розвитку. До економічних індикаторів віднесені: виробничо-економічні, структурні, інвестиційні, фінансові, науково-технічного потенціалу, зовнішньо-економічної діяльності. Соціальні досягнення мають оцінюватися на основі таких показників: життєвого рівня населення, соціальної інфраструктури, стану трудових ресурсів, здоров'я населення, демографічної та криміногенної ситуації. Екологічна складова характеризується індикаторами стану природного середовища, антропогенного впливу на нього; показниками використання природних ресурсів узагалі та відходів зокрема.

Побутує думка: всебічну характеристику розвитку регіону дає інтегральний показник якості життя населення. Ми підтримуємо думку, що цей показник характеризує і якість управлінського менеджменту в регіоні, як органів місцевого самоврядування, так і виконавчої влади. Складові цього показника були встановлені шляхом соціологічного опитування 220 респондентів, серед яких 30 докторів, 40 кандидатів економічних наук та 150 фахівців різних органів управління. Вони визначили 4 основні групи показників, які характеризують умови життя (вони й мають бути в основі оцінки ефективності діяльності місцевої влади): фі-

нансово-економічні (вагомість 0,3); рівень матеріального добробуту (вагомість 0,26); медико-екологічні (вагомість 0,23); рівень духовного добробуту (вагомість 0,21) (мал.2).

Кожна з груп поділена на підгрупи. У першій групі фінансово-економічних показників виділені підгрупи, які характеризують національне багатство (доходи бюджету регіону, основні фонди на одну особу тощо), доходи населення (заробітна плата, пенсії, заощадження), витрати населення (у т. ч. на продовольчі товари, послуги, кредити тощо), ціни та інфляцію.

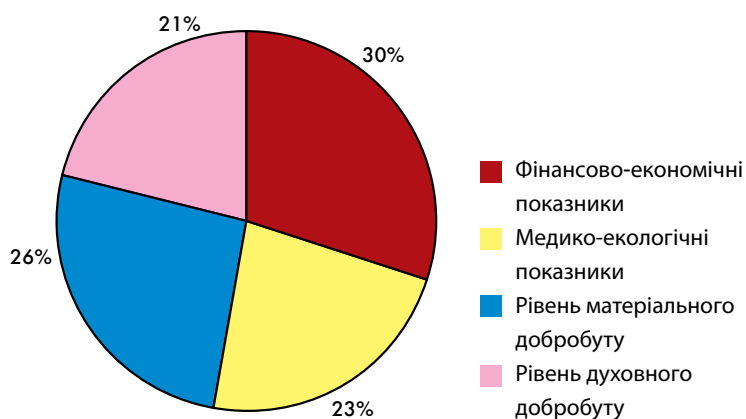
Для характеристики матеріального добробуту використовують показники безробіття; забезпеченості житлом, зв'язком, автомобілями; стан торгівлі та побутового обслуговування, якість надання послуг.

Духовний добробут визначається такими показниками, як кількість учнів і студентів на 10 тис. населення, кількість відвідувачів музеїв та кінотеатрів, забезпеченість книгою та попит на неї в торгівлі, рівень злочинності, стан правосвідомості та ін.). Компаративний аналіз якості життя в різних регіонах чи громадах, що проводиться з метою вивчення

ефективності місцевої влади, може здійснюватися за співвідношенням їх досягнень. [13, с. 95-96]. Досягнення регіонів чи громад, в основному, обумовлені ефективним управлінням, а недопрацювання управлінськими проблемами. Тому, щоб забезпечити їх сталий розвиток, необхідно мотивувати дієвість влади, а для цього потрібно визначити критерії її оцінювання, що допомогатимуть об'єктивно визначати результативність управління [13, с. 123]. Це завдання підвищує вимоги до спроможності органів публічної влади передбачати внутрішні та зовнішні загрози і вчасно вживати необхідних заходів. Водночас, важливо вміти розрізняти, які події є наслідком діяльності (бездіяльності) органів влади, а які наслідком цих «загроз».

Аналіз основних критеріїв та моделей оцінки ефективності публічної влади, проведений П. Матвієнком, свідчить про відсутність чітких, загально-прийнятних позицій та необхідності активізації розробки механізму оцінювання результативності діяльності влади, особливо на регіональному рівні [11, с.75].

Критерії оцінювання пропонуються різноманітні. Г. Атаманчук пропонує співставляти: цілі, які декларуються органами публічної влади, з суспільними потребами; досягнуті результати з потребами; витрати на управління з результатами; можливості управлінського персоналу з реальними досягненнями. Він вважає доцільним враховувати оцінку засобів масової інформації щодо дій влади, аналізувати звернення громадян тощо [3, с. 366 – 368]. На наш по-

Мал. 2 Основні групи показників умов життя мешканців громад (у долевому співвідношенні)

гляд, досить проблематичним і сумнівним є оцінювання потенційних можливостей системи управління, об'єктивність оцінки висвітлення дій влади засобами масової інформації, механізм оцінювання звернень громадян.

Логічні пропозиції, з нашої точки зору, звучать щодо оцінки ефективності публічної влади на основі результатів соціально-економічного розвитку регіонів. Р. Кулінич пропонує визначати результати діяльності органів місцевого самоврядування на основі щоквартальної оцінки комплексного коефіцієнту вагомості відхилень показників соціально-економічного розвитку від їх значень в інших районах області [9, с. 209 – 213]. Щоб визначити критерії ефективності розвитку регіону (громад), варто врахувати, що соціально-економічні орієнтири є складною системою, яка охоплює соціальні, економічні та екологічні складові. Крім того, слід звернути увагу на територіальні, галузеві та приватні інтереси громадян. Тому, П. Хейне стверджує, що «...обрані державні діячі думають, перш за все, про наступні вибори та віддають перевагу такій політиці, яка б дала позитивний результат напередодні, а всі негативні ефекти — після голосування. Тому в умовах демократичного політичного процесу перевагу отримують заходи, які дають (у часовому вимірі) близькі плюси та віддалені мінуси» [23, с. 680].

Щоб уникнути передчасних або непродуманих рішень, необхідно виразно визначити цілі розвитку території. В основу побудови такої системи А. Чердніченко запропонував покласти цінності — цілі та цінності — засоби реалізації цих цілей [16, с. 29]. Науковець М. Миколайчук пропонує доповнити цю ідею категорією цінності — умови. Цінності — цілі мають відтворювати основні риси місії розвитку території. Цінності — функції, в якості засобів, мають визначати шляхи досягнення цілей. Цінності — умови мають відобразити швидкість досягнення поставлених цілей за рахунок обраних функцій.

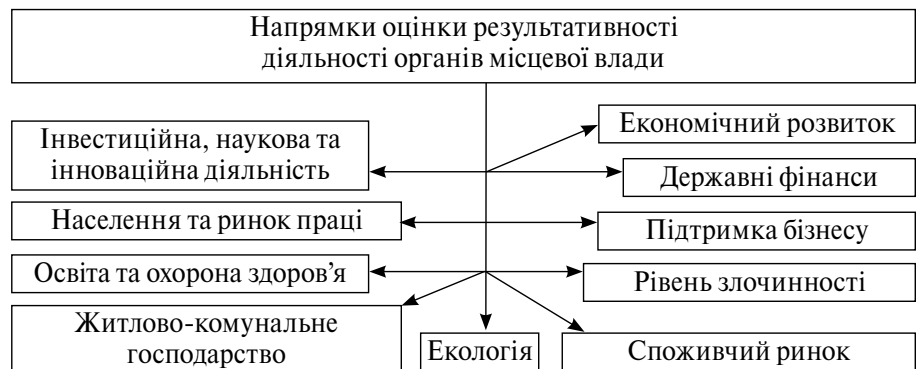
Для обґрунтування методики оцінювання діяльності органів місцевої влади потрібно врахувати мету оцінки та її практичне використання. Метою має бути визначення досягнень, формування цілей і виявлення резервів подальшого розвитку. Для її досягнення необхідно вико-

ристовувати два індикатори: результати розвитку та потенціал розвитку території.

На думку М. Миколайчука, недолік існуючих методик оцінювання полягає в тому, що в них використовують, в основному, показники динаміки, які опосередковано характеризують діяльність органів публічної влади, оскільки не враховують попередню діяльність та «потенціал» території [13, с. 131].

Роботу місцевої влади не завжди коректно оцінювати на підставі зміни в показниках, оскільки порівняння часто проводяться або між по-

«Про Порядок проведення оцінки результатів діяльності Ради міністрів АРК, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій» [17]. Відповідно до неї оцінка результатів діяльності місцевої влади проводиться з метою виявлення проблем та підвищення ефективності виконання управлінських рішень із забезпеченням здійснення своїх повноважень та виконання пріоритетних завдань. Оцінка проводиться за визначеними напрямками (мал. 3) щоквартально на підставі даних офіційної статистики, інформації, поданої міністерствами, іншими

Мал. 3 Напрямки оцінки результативності діяльності органів місцевої влади

передніми показниками, або між територіальними утвореннями, в яких можуть бути різні «стартові» умови. Тож подолати розбіжності за короткий термін просто неможливо. До того ж існуючі методики мають велику кількість показників, які не завжди прилюднюються в доступних статистичних збірниках, що зменшує відкритість і об'єктивність оцінювання. Тому, великої ваги набуває можливість і здатність громадськості самостійно оцінювати результати діяльності владних структур. Це потребує, в умовах демократичного врядування, визначення теоретичних засад побудови методик оцінювання дієвості органів публічної влади у т.ч. самоврядування.

Офіційним методом визначення ступеня впливу органів місцевої влади на регіональний розвиток є визначення рейтингу соціально-економічних досягнень регіонів. При цьому використовуються зведені показники, що характеризують загальний стан розвитку інфраструктури, промисловості, сільського господарства тощо. Нині діє постанова КМУ

центральною владою виконавчої влади, обласними держадміністраціями за відповідною методикою.

Оцінювання впливу органів влади на розвиток регіонів проводиться відповідно до згаданої постанови. Відповідно до зазначеної методики оцінка проводиться двома етапами. Перший — аналіз динаміки показників оцінки за відповідними напрямками в кожному регіоні без застосування міжрегіонального порівняння. Другий — проведення рейтингової оцінки (ранжування) регіонів за кожним напрямом та розрахунку загальної рейтингової оцінки в цілому. На другому етапі проводиться рейтингова оцінка шляхом порівняння відхилень показників кожного конкретного регіону від їх найкращих значень у регіонах за звітний період та ранжування регіонів від 1-го (найкращий показник) до 27-го (найгіршого) місця [17]. Рейтингова оцінка проводиться на основі підрахунку відносних відхилень показників кожного регіону від максимальних та мінімальних значень таких показників інших регіонів.

Береться до уваги 81 показник, відпрацьований КМУ. За подібною, але спрощеною, методикою можна проводити ранжування щодо ефективності владного впливу і для районів та міст обласного підпорядкування. На нашу думку, запропонована національним урядом методика є складною для оцінки регіонального розвитку, а в її основу варто закласти більше показників, що характеризують зростання соціально-економічних умов життя для мешканців громад. Тому, дещо спростивши, її варто об'єднати з методикою визначення індексу людського розвитку (ІРЛП).

Створення постійно діючої оціночної системи економічної ефективності діяльності органів місцевого самоврядування регіонів України дозволить розширити можливості органів державного та місцевого управління, прогнозувати розвиток регіонів, формувати стратегію комплексного розвитку регіону, а органам центральної влади і мешканцям громад – реально оцінювати роботу місцевих влад. Але жодна з наведених методик не дає вичерпної характеристики економічної ефективності діяльності органів місцевої влади. У подальших дослідженнях цієї проблематики потрібно більш чітко визначити й удосконалити критерії оцінки, що вже існують в Україні; розробити нові, більш ефективні методики для реальної оцінки управлінської діяльності органів державної влади та самоврядування.

Залишається актуальною проблема удосконалення існуючих оцінок рішень регіональних і місцевих органів влади, а також поєднання різних підходів щодо методології оцінки, у т.ч. використання аналізу ефективності впливу управлінських рішень органів місцевого самоврядування та індексу розвитку людського потенціалу від регіону до громади. Є потреба розробити більш досконалу методикою оцінки впливу регуляторних актів органів місцевої влади на оцінку ефективності використання державних коштів і коштів місцевих бюджетів. Необхідно врахувати в методиці вплив органу місцевої влади на соціально-економічні процеси в порівнянні з його відсутністю і виробити можливість грошової оцінки цього впливу (позитив чи збитки) та гуманітарні наслідки.

1. Агафоненко О. Ю. Про необхідність формування системи показників конкурентноспроможності регіонів О. Ю. Агафоненко // Регіональна економіка. – 2007. – №1. С. 56 – 62.

2. Артеменко В. Б. Індикатори стійкого соціально - економічного розвитку регіонів // Регіональна економіка, – 2007. – №5. С. 90 – 97.

3. Атаманчук Г. В. Теорія державного управління: курс лекцій / Г. В. Атаманчук. – М. : Юрид. лит., 1997. – С. 400.

4. Бабаєв В. Н. Эффективность местного самоуправления большого города / В. Н.Бабаєв // Теория и практика управления социальными системами: Філософія, психологія, педагогіка, соціологія. – 2003. – № 2. – С. 3–8.

5. Ворона П. В. Возможные критерии оценки эффективности работы органов местного самоуправления / П. В. Ворона // Актуальные вопросы эффективного управления государственными и муниципальными финансами: региональный аспект: сб. докл. межвузовской науч. – практ. конф., 27 нояб. 2009 г. / отв. ред. С. П. Кюрджиєв, И. Б. Фомина. – Ростов-на-Дону: изд-во СКАГС, 2011. – Ч. 1. – С. 146 – 151.

6. Гошовська В. А. Соціальна реальність у контексті розбудови демократичного суспільства : навч. посіб. / В. А. Гошовська – К. : НАДУ, 2008. – С. 292.

7. Грішнова О. А. Економіка праці та соціально-трудова відносини : підручник / О. А. Грішнова. – К. : Знання, 2004. – С. 535.

8. Державне регулювання економіки / [Михасюк І., Мельник А., Крупка М., Залога З.] / За ред. д. е. н., акад. І. Р. Михасюка. - ЛНУ ім. І. Франка. Підручник. 2-е вид., виправлене і доповнене. - К.: Атіка. Ельга-Н, 2000. – С. 592.

9. Кулинич Р. О. Статистична оцінка чинників соціально економічного розвитку. – К.: Знання, 2007. – С. 311.

10. Мамонова В. В. Удосконалення механізму надання місцевою владою адміністративних послуг дозвільного характеру // Теорія та практика державного управління / В. В. Мамонова – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2005. – Вип. 3 (12). – С. 133 - 138.

11. Матвієнко П. Основні критерії та моделі оцінки ефективності державного управління / П.Матвієнко // Економіка та держава. – 2008.-№6. – С.70 - 76.

12. Матвієнко П. Узагальнююча оцінка розвитку регіонів // Економіка

України. – 2007. – №5. – С.26–35.

13. Миколайчук М. М. Економічна політика регіонального розвитку в умовах глобалізації: монографія / М. М. Миколайчук; за наук. ред. І. В. Розпутенка. – Київ: «К. І. С» – 2009. – С. 228.

14. Панкрухин А. П. Маркетинг територій / А. П. Панкрухин. – 2-е изд. дополн. – СПб.: Питер, 2006. – С. 416.

15. Региональная экономика: учебник / Под ред. В. И. Ляпина и М. В. Степанова.– М.: ИНФРА – М., 2007. – С. 666.

16. Рубцов В. П. Індикатори та моніторинг у муніципальному управлінні: наук.-практ. посіб. / В. П. Рубцов – К. : Гнозис, 2002. – С. 148.

17. Порядок проведення оцінки результатів діяльності Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 9 черв. 2011 р. № 650. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.

18. Принципи контролю у Франції // Інформаційно-аналітичний, науково-методичний бюлетень «Президентський контроль». – 2004. – № 4. – С. 72-76.

19. Селютіна Н. Ф. Населення як суб'єкт оцінювання ефективності політики регіональних органів влади / Н. Ф. Селютіна // Теорія та практика державного управління : зб. наук. пр. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2006. – Вип. 1 (13). – С. 102–107.

20. Удовиченко В. П. Україна: пошук моделі соціального государства : монографія / В. П. Удовиченко; НАН України, СОПС України. – К.: [б. в.], 1997. – С. 205.

21. Уряд для громадян. Ініціативи щодо поліпшення якості послуг: [укр. пер.]. – Львів : Львівськ. філіал УАДУ, 2000. – С. 293.

22. Фетисов Г. Г., Орешин В. П. Региональная экономика и управление: Учебник. – М.: ИНФРА – М, 2007. – С. 416.

23. Хейне Пол. Экономический образ мышления / Пол Хейне [Пер. с англ.]- М.: Изд-во «Новости» при участии Изд-ва «Catallaxy» – 1991 – 704 с.

24. Цветков В. В. Державне управління: основні фактори ефективності (політико-правовий аспект) / В. В. Цветков – Х.: Видавництво «Право», 1996. – С. 164.